

“LEYLİ VƏ MƏCNUN” HAQQINDA*

HAMİT ARASLI

*Sanma əfsanədir bu gəmlı dastan,
Bunda künəş kimi bir həqiqət var.
Bunda məhəbbətlə ölən bir insan,
Bir könül, bir həyal, bir də sənət var.*

S. Vurgun

Böyük h k m  sairi Səməd Vurgun'un bel  y ks k  iy mtl ndir-
diyi “Leyli və M cnun” poeması Füzuli'nin  o  z nkin yaradıcılığında
h susı bir yer tutur. Böyük sənətkar “Leyli və M cnun” m vzuunu
o  ed r məharətlə yazmışdır ki, Az rbaycan dilində bu mövzuda F -
zuli'd n  vv l və sonra yazılmış b t n “Leyli və M cnun”lar k lk d 
qalmışdır. Bu poema uzun müddət Az rbaycan dili anlaşılan b t n
 lk l rin məktəblərində bir dərs kitabı kimi istifad  edilmişdir.
“Leyli və M cnun”  s ri Az rbaycan ədəbiyyatı tarihinin inkişafında
mühüm rol oynamış və bu k n d  klasik ədəbiyyatımızın ya  i n mu-
n l rindən biri kimi sevilir v  o unur.

“Leyli və M cnun” m vzuunun Ya ın  er   d biyyatında  o 
 edim bir tarihi varıdır. Bir sıra alimlər iddia edirlər ki, bu mövzu
h l  miladdan altı  sr  vv l Babil h lk  i erisində mövcud imiş. Bu
iddianın n   ed r həqiqət olduğunu h l  elm m  yy nl dirm mi dir.
Sovyet alimlərindən bir hissəsi belə bir faktın olmadığını s yl yirs 
də bu fikir bu vahta  ed r elmi dəlillərlə r dd edilməmişdir. L kin
“Leyli və M cnun” S rk z ti haqqında  r b ravilərinin verdiyi
m 'lumat bu m vzuun vahtil   r b şifahi h lk  ədəbiyyatına ke tiyini
aydın göstərir.

 r b alimlərindən K hir   niversitesinin  r b ədəbiyyatı kafed-
rasının sabı  müdiri mərhum Hüseyin Taha'nın k tiridiyi dəlillər sübut
edir ki bu mövzu vahtil   r b h lk  i erisində  o  kenı  yayılmışdır.

* VIII. T rk Dil Kurultayı'na katılmak üzere ge en Temmuz'da Ankara'ya
gelmi  olan Bakı Devlet Üniversitesi T rk edebiyatı Profes r  Hamit Aralı'nın
bu yazısı T rk harflerine  evrilirken Azeri  ivesi, harflerimizin tesbit edebidiği
derecede, muhafaza edilmiştir. Yalnız a ile e arasındakı sesi belirtmek üzere   kulla-
nılmı tır.

Eyni zamanda Yağın Şerq halkları içërisindë dë yayılan bu mövzu ilk dëfë Azërbaycan şairi Nizami Gëncëvi tërëfindën këlëmë alınmışdır. Nizamidën sonra onlarca Yağın Şerq şairlëri Nizami të'sirindë ësër yazan, Nizami ëdëbi mëktëbini davam etdirën sënëtkarlar bu mövzuda mühtëlif zamanlarda yeni poemalar yaratmışdır.

Nizamidën ëvvël "Leyli vë Mëcnun" Poemasının varlığını elm alëmi tanımır. Lakin Èrëb vë Fars ëdëbiyyatında bu adların hëlë Nizamidën çoğ ëvvël vëfalı mä'sukë vë sadıq aşık rëmzi kimi işlëdildiğini tësdiq edir. Şübhësiz ki, bu fakt "Leyli vë Mëcnun" müaşikësi haqqında halk içërisindë yaranan rëvayëtlërin hëlë çoğ këdim oldugunu tësdiq edir, "Leyli vë Mëcnun"un dilindën söylënilmiş mëhëbbëtë hësır olunmuş halk şeirlërinin çoğ mëshur oldugunu aydınlaşdırır. Lakin şifahi ëdëbiyyatda Mëcnun vë Leyli, onların müaşikësi çoğ mühtëlif şëkillërdë köstërilir. Leyli çoban bir kız, bë'zën oğlanlara sataşan dëcël, bë'zën dë bütün këbilënin hörmëtini kazanmış ëdibë olaraq köstëridiyi kimi, Mëcnun'a da çoban, keçël, şeir sënët maraqlısı vë sair sifët-lër verilir. Onların müaşikësi bë'zi rëvayëtlërdë çobanlıkda bulaqlar başında, bë'zilërinde isë şeir, sënët mëclislërinde başlayır ve bütün bunlar Leyli vë Mëcnunu tarihü şeşsiyyët kimi köstërmëyë çalışan Şerq tëzkiçilërinin vë onlara tënqidi yanaşmayan şerqşünasların yanıldığını aydın köstërir.

Nizaminin "Leyli vë Mëcnun" poeması şairin yaradıcılığında çoğ mühüm yer tutur. Onun mëhëbbët mövzuunda yazılmış bu ësëri XII. äsr şëraitindë Azërbaycan kızlarının hüquqsuzluğundan çoğ azad mëhëbbëtë könül verën kënclërin faciësinin köstërir. Më'neviyyatca yüksëk, real hëyatda aciz olan, mübarizë apara bilmëyën insanların hëyatda mëglub olacaqlarını aydınlaşdırır.

Nizami Mëcnunu müëyyën dërecëdë idealize edib, onu mükëddëslëşdirmiş olsa da, öz këhrëmanı simasında azadlığı sevën bir şair tësvir edir. Bu şair cëmiyyëtdë rëgbët kazana bilmir. Öz şeirlërinin ilhamçısı olan Leyli'dën uzaqlaşdırılır. Aciz olduğundan, öz mëksëdine çatabilmëdiyindën, cëmiyyëtdën kënarda, tëbiëtın saf aguşunda ömür keçirir.

O, imkan tapdığı tëkdirdë cëmiyyëtë qarışır, sevkilisi ilë körüşür vë visal arzusu ilë ömrünün sonuna këdër çırpınır. Lakin cëmiyyëtdë hëmişë ëziyyët kördüyü üçün "ël dutan olmasa da, ayakdan da çekën olmayan" sëhralarda yaşamağı, onu anlamayan cëmiyyëtdën üstün tutur. Nizami, eyni zamanda atanın faciësinin köstërir vë Leylinin

fədakarlığını, vəfalı və sadıq olduğunu söyləməklə, müasirlərinə nümunə köstərir.

Şairin bu mə'nalı əsərində verilən surətlər sonralar Hind şairi Həsrov Dəhləvi (1253-1325), Tacik şairi Cami (1414-1492), Özbək şairi Əli Şir Nəvai (1441-1501), İran Şairi Məktəbi kimi sənətkarlar tərəfindən mühtəlif variantlarda təkrar edilib məşhurlaşır və bu mövzuda əsər yazmaq Yaxın Şərqdə bir dəb halını alır.

"Leyli və Məcnun" Azərbaycan dilində ilk dəfə XV-XVI. əsr şairlərindən Təbrizli Həkirî tərəfindən yazılmışdır. Həkirî "Leyli və Məcnun" un elm aləminə mə'lum olan yekənə nüshəsi Britaniya muzeyindədir ki, foto-surəti Azərbaycan elmlər Akademiyasının respublika əlyazmaları fondunda saxlanılır.

Həkirî "Leyli və Məcnun" poemasında özündən əvvəl bu mövzuda yazmış üç şairi Nizami, Həsrov Dəhləvi və Hatifini hatırlayırsa da, əsasən mövzuu orijinal inkişaf etdirməyə cəhd edir. Şair, özündən əvvəl yazılmış poemalarda müsbət bir kəhrəman kimi verilən Nofəli mənfi bir şəhsiyyət kimi kələmə alır və hadisələrlə əlaqədar gəzəllər verməklə, əsəri şəkli cəhətdən də fərqləndirməyə çalışırsa da, müəllifin vermək istədiyi təsəvvüv ruhu poemanı daha çox təbiilikdən uzaqlaşdırır. Həkirî dəyişdirdiyi Nofəl hadisəsini müəyyən dərəcədə reallaşdırır. Nizami və Füzuli "Leyli Məcnun"larında Nofəlin Leylini Məcnuna alabilməməsi, Məcnunun Leyli tərəfinə meyli ilə izah olunur. Müharibə zamanı Məcnun'un Leyli qəbiləsinə tərəfdar olması, onların galib kəlməsini arzu etməsi Nofəlin məğlubiyyətinə səbəb olur. Nofəl üstün kələcəyi təkdirdə, Leyli məsələsinə qarışmamağa əhdetdiyi üçün galib kəlib, odur ki, qızı Məcnuna almır və səhnədən çəkilir.

Həkirî isə bu hadisəni başqa yol ilə izah edir. Nofəl Leyli qəbiləsinə galib kəlib qızı kətirir, lakin onun közəlliyini körəndə, qızı özünü almaq istəyir. Əfkəri ümumiyyətdə pis rey yaratmamaq üçün Məcnunu hiylə ilə öldürməyi qərara alır. Məclis düzəldilir, qonaqlara veriləcək şərbət piyalələrindən birinə zəhr tökdürüb Məcnuna verilməsini tapşırır. Lakin iş onun arzuladığı kimi olmur, piyalələri xidmətçi qız qarışdırır, zəhərli piyalə Nofəl'in özünə düşür, Nofəl öz həyanətinin nəticəsində ölür. Onun ölüm xəbərini eşidən ata kəlib qızını aparır.

Həkirî eyni zamanda əsərə çoban hadisəsini əlavə edib "Məcnun"u derviş paltarında qapı qapı kəzdirərək körüş səhnələrini yeniləşdirməyə cəhd etmişdir.

XVI. əsrde Füzuli müasirlərindən olan Zəmiri, Həlili kimi şairlər də “Leyli və Mecnun” əsərləri yazmışlar. Bukün elimizdə nüshələri olmayan bu “Leyli və Mecnun”lardan yalnız təzkiyələrdə saqlanılmış parçalar bizə qədər kəlib çatmışdır. Füzuli “Leyli və Mecnun” əsərinin mükəddiməsində deyir ki:

*Leyliyi Mecnun Ėcəmdə çohdur,
Ėtrəkdə ol fəsanə yohdur.*

Bu sətirlərdən aydın olur ki, şair özündən əvvəl bu mövzuda yazılmış əsərləri görməmişdir, ya da bu əsərlərin bedii cəhətdən zəif olduklarını, Fars dilində yazılmış “Leyli və Mecnun”lar səviyyəsində olmadıklarını nəzərə alıb onları yox kimi hesab etmişdir. Lakin köstərdiyimiz misallar aydınlaşdırır ki, Füzuli’dən əvvəl Azərbaycan dilində bir neçə “Leyli və Mecnun” əsəri yazılmışdır.

Füzulidən sonra da bu mövzuda yazan şairlər tapılmamışdır. Bunlardan birisi XVIII. əsrin son rüb-ü və XIX əsrin əvvəllərində yaşamış Ėndəlib Qaracadağıdır. Ėndəlibin “Leyli və Mecnun” poeması əsl mənada Leyli və Mecnun müəşiqəsi deyil, bəlkə özünün macərasıdır.

Qaracadağının əsərində nəzər diqqəti cəlbədən əsas cəhət onun Leyli surətində sevilisini Mecnun deyə özünün real məhəbbətini qələmə almasıdır. Ėndəlib əsərin sonunda Füzulini hatırlayır və sevdiyi qız başkasına ərə verildikdən sonra baş götürüb Təbrizə, oradan da İrəvana kəldiyini söyləyir.

Ümumiyyətlə XIX. əsr şairlərindən Nakamın da “Leyli və Mecnun” əsəri yazdığını söyləyirlər. Lakin bu əsər orijinal poema deyildir, bəlkə Nizami “Leyli və Mecnun”unun sərbəst tərcüməsidir. Nakamın “Hosrov və Şirin” əsəri Nizamidən “Mehinabanu,” “Şirin’in hökmdarlığı” və “Ferhad hissəsinin sərbəst tərcüməsindən mantaj olduğu kimi “Leyli və Mecnun” hissəsi də Mecnun’un məktəbdə Leyli ilə müəşiqəsindən sona qədər Nizamidən tərcümədir.

Biz Azərbaycan dilində yazılmış bütün “Leyli və Mecnun”ları nəzərdən keçirdikdə heç kimin Füzuli səviyyəsində orijinal əsər yaradabilmədiyini, sənətkarlıqda Füzuliyə yaxınlaşabilmədiklərini aydın körürük. Nə ondan əvvəl nə də ondan sonra bu mövzuda yazmış Azərbaycan şairləri Füzuli səviyyəsində əsər yaradabilmədikləri üçündür ki onların əsərləri də məşhurlaşabilməmiş, tez unudulmuşdur. Lakin

Füzuli'nin "Leyli və Mecnun" poeması öz közelliğini mühafizə edərək əsrlərcə yaşamış və yaşayacaqdır.

Füzuli "Leyli və Mecnun"unu Nizaminin poemasından fərqləndirən əsas cəhətlər hansılardır?

Doğrudur, Füzuli özünü Nizaminin şakirdi adlandırır. Nizaminin belə şikayət etdiyi bir mövzuda əsər yazmaga cür'ət etmədiyini söyləyir:

*Billah ki, nə hoş demiş Nizami
Bu bəbdə hatm edib kəlami
Bir iş ki kılır şikayət ustad
Şakirdə olur rücuü bidad*

Lakin o əsəri Nizamidən fərqli olaraq yaradır və Şərkdə yazılmış "Leyli və Mecnun"lar sırasında körkəmli yer tutan bir sənət abidəsi kimi yüksəldir. Füzulinin əsəri özündən əvvəl yazılmış Leyli və Mecnunların hamısından hətta bədii cəhətdən öz ustadı Nizaminin əsərindən də yüksəkdə durur. Füzuli bütün "Leyli və Mecnun"ları mənimsəyib elə bir küvvətli və küdrətli əsər yazmışdır ki, heç bir mübaligəyə yol vermədən demək olar ki, təkce Azərbaycan dilində yazılmış "Leyli və Mecnun"ları deyil hətta Fars və Osmanlı dillərində yazılmışları da kölkədə qoymuşdur.

Təsadüfi deyildir ki, şairin "Leyli və Mecnun" əsəri Daşkənddə Nəvai "Leyli və Mecnun"undan çox çap olunmuş və çox oğunmudur. Təsadüfi deyildir ki, bu əsərin əlyazmasına Yahn Şərkin her kuşəsində təsadüf olunur. Təsadüfi deyildir ki, onlarca Azərbaycan və Türk şairləri bu mövzuda əsər yazmasına bəhmayaraq onların əsəri heç bir yanda, hətta öz vətəninə də çap olunmamışdır. Lakin Füzulinin əsəri Təbrizdən Bakıdan Türkiyədən başqa Mısırdə, Orta Asiyada dəfələrlə çap edilmiş, başqa dillərə də tərcümə olunmuşdur.

Bu hər şeydən əvvəl Füzuli "Leyli və Mecnun"nun bədii keyfiyyəti ilə əlaqədardır. Füzuli Nizami əsərindəki hadisələri təkrar etməmiş; O, Nizaminin poemasında olan bir sıra artıq surətləri iqtisar, bir sıra hadisələri isə yeniləşdirib başqaları ilə əvəz etmişdir. O, Leylinin məktəbdən çıxarılması, ananın nəsihəti, Leylinin inkarı, aşiklərin görüşmə səhnələri, Mecnunun dag ilə müsahibəsi, Leyli'nin çirag, pərvanə, ay və səba ilə müsahibəsi, toy məclisi və məktublar, devenin Leylini Mecnun diyarına aparması kimi elə orijinal səhnələr yaratmışdır ki, bunlar Nizamidə yohdur. Füzuli Nizamidə olan Səlam Bağ-

dadi Səlim Amiri surətlərini iqtisar etmiş, Zeyd ilə Zeynəb macərasını tamam çıxarmışdır.

Şairin iqtisar ettiyi bu səhnələr həqiqətən də əsərin ana həttile heç bir əlaqəsi yohdur. Bunların iqtisarı əsərin kompozisiya cəhətdən yaxşılaşmasına xidmət edir. Ümumiyyətlə Nizamidə bir hadisə içərisində bir sıra hadisələr vermək xüsusiyyəti vardır. Bu cəhətdən onun "Yeddi közəl" poeması çox səciyyəvidir. Lakin "Leyli və Məcnun" əsərində hadisələrin kərkinləşdiyi bir zamanda oğucunu əsl məsələdən ayıraraq Zeyd ilə Zeynəb müəşiqesindən bəhsetmək əsərin kompozisiyasına hələl kətirir ki, Füzulinin bu təshihisi son dərəcə yerlidir.

Füzuli mövzuu orijinal bir şəkildə inkişaf etdirdiyi kimi əsəri xalq ədəbiyyatında, dastanlarda təsadüf etdiyimiz xüsusiyyətlərlə zənkinləşdirmiş hər hadisə ilə əlaqədar verdiyi gözəllərlə daha da közəlləşdirmiş və onu şəkildə də təkmilləşdirmişdir.

Füzulinin "Leyli və Məcnun" mövzuunu seçməsinin əsas səbəbi nədir? Nə üçün o Nizami mövzularında yazmışdır, orijinal mövzu işləməmişdir? Bunu hər şeydən əvvəl Leyli və Məcnun mövzuunun Füzuli üslubuna :

*Məndən Füzuli istəmə eş'ari mədhü zəm
Mən aşikəm həmişə sözüm aşikanədir.*

deyən lirik sənətkarın yaradıcılıq zevkinə çox uyğun kəlməsi ilə izah etmək lazımdır. "Leyli və Məcnun" mövzuu şairin yaşadığı XVI. esrin patriarhal-feodal münasibətlərini, çirkin ən'ənələri, təhəkkümü tənqid etmək şairə öz e'tirazlarını ifadə edə bilmək üçün lazım idi. Şair kəhrəmanı Məcnun arxasında kizlənərək azad məhəbbət haqqında sərbəst danışır, Leyli dili ilə qadın hüquqsuzluğuna, ortadan kötürülməli olan vətəni adət-ən'ənələrə e'tiraz edir.

Füzuli özündən əvvəl yaşamış "Leyli və Məcnun" yazmış şairlərin Nizami və Nəvai kimi sənətkarların həyatını idealizə edərkən də öz müasirlərinə müraciət edir. Belə bir zamanda əsər yazmaqı namusdan bilir.

*Ta olmaya rəsmi-şeyr məfkud
Əbvabı-fünuni nəzm məsdud
Lazım mənə oldu hıfzı-kanun
Naçar tutub tərifi namus,
Rahətdən olub müdam me'yus,
Əhdi-sözə istvar kıldım,
Eş'ar deməm şüar kıldım.*

Lakin şair özündən əvvəl bu mövzuda yazanların dediklərini demək istəmədiyini söyləyir.

*Ol kovm bu külşənə kirəndə
Bu külşən içində kül dərəndə
Kül tüzə idi və səbzə novhiz
Tərpəndikce nəsimi-külriz
Onlar külü dər dilər mənə zar
hala dilərəm dərəm həsü hər.*

Ya'ni onlar bu mövzuda yazanda mövzu işlənməmişdi. Amme indi bu mövzuda çox əsər yazıldığından deyilməmiş az söz qalmışdır. Şair mövzuu şərəbə bənzədir. Onlar bu məclisə kirəndə məclis yeni başlanırdı.

*Mey safi olara oldu ruzi
Qaldı mənə dagü dürd suzi
Bu dürdə mən olmuşam havağah
Bir nəş'ə verdi bilməzəm ah...*

Bu mısralarda şairin qarşısında duran əsas çətinliklər köstərilir. Dəfələrlə yazılmış bu mövzuda elə bir əsər yaratmaq lazımdır ki, o, Nizami və Nəvai kimi kudrətli şairlərin əsərlərindən sonra oğucunu cəlb edəbilsin, şöhrət tapsın. Belə bir əsər yazmaq üçün yeni hadisələrdən bəhsetmək, çox məşhur olan Məcnun sərküzəşlərini məzmunlu hadisələrlə yeniləşdirmək lazım idi. Füzuli bunu edəbildi.

Füzuli'nin "Leyli və Məcnun" əsərində əsas kəhrəman Məcnun'dur. Şair Məcnun simasında XVI. əsrin feodal-patriarhal münasibətlərinə boyun əymək istəməyən, adət və ənənələrə tabe olmayan, əsirliyini hissədiyib bu əsarətdən kurtulmağa can atan, azadlıq uğrunda düşünən şəhsiyyətini qələmə almışdır. Şair öz kəhrəmanın hələ doğulduğu künden öz əsirliyini hissədiyini və bu əsirliyə qarşı mübarizə aparmaq lazım gəldiyini köstərir :

*Ol dəm ki, bu həkdənə düşdü,
halını bilib fəganə düşdü,
Ağır künün ol eyleyib yad,
Ağıtdı sirişk, kıldı fəryad
Yə'ni ki, vücud dam-i gəmdir.
Azadələrin yeri ədəmdir.
Hər kim ki, əsir olur bu damə
Səbretsə gərək gəm-i-müdamə*

Bu sətirlərdə şair feodal- patriarhal şəraitində doğulan hər bir insanın köləliyə düşdüyünü kösterir. Uşaq anadan olduğu zaman ağlayır, bu təbii bir hadisədir, hər doğulan uşaq yeni mühitə düşəndə səslənir. Lakin şair bu real hadisəyə ictimai mə'na verir, feodal- patriarhal şəraitdə doğulan insanların azadlıqdan məhrum, əsir kimi yaşamağa məcbur olduklarını kösterir. Bu rəmzi başlanğıç hələ anadan yenicə olmuş uşağın kələcəkdə azadlığı üçün bəlalar çəkəcəyini kabaqçadan xəbər verir. Füzuli'nin öz yaşadığı dövrü belə seçiyyə- ləndirməsi çox doğru idi. Onun kəhrəmanı qarşısında çox mühüm məsələlər, azadlıq uğrunda mübarizə kimi çox ciddi bir məsələ dururdu. Lakin Füzuli'nin kəhrəmanı bu mübarizə yolunun ancaq bir cəhətini seçdi. Ancaq onun mübarizəsi azad məhəbbət çərçivəsindən kənara çıxabilmedi. Füzuli'nin yaşadığı mühitdə din və şəriət qanunlarının hakim olduğu feodal adət və ən'ənələrinin hökmranlıq etdiyi bir mühitdə doğulan insan azadlıq uğrunda mübarizəni ictimai quruluşu dəyişmək mə'nada başa düşəbilməzdi. Bunu şairin özü də başa düşəbilmirdi. O zaman şəhər ziyalıları içərisində vəhşi adət və ən'ənələrdən qurtarmaq məyli ne kədər qüvvətli olsa da ictimai quruluşu dəyişmək düşüncəsi hələ doğmamışdı. Onlar şəhəriyyətin azadlığını düşünür və məhəbbət aləmində insan azadlığını təbliğ edirdi. Belə kəhrəmanlar isə mühitdə mühtəlif bəlalarə rast kəldiklərindən onlar azadlığı cəmiyyətdən kənarda, təbiətin azad qoynunda axtarır, cəmiyyətdən qaçırdılar.

*Çohdur bəni ədam içrə bidad,
Et könlümü vəhşət ilə mö'tad.*

Məcnun'un dilindən deyilən bu mısralarda cəmiyyətdə olan zülmədən şikayət edilir, odur ki, kəhrəman elə bir yer arzu edir ki, oraya insan ayağı deymesin :

*Bir mülkdə ver mənə kərarı
Kim, etməyə adəmi gübari.*

Bu isə tək cə Məcnun'uu deyil, o zaman cəmiyyətdə olan ədalətsizliyi, zülmü və əsarəti körən bütün ziyalılarda doğan bir əhvali ruhiyyə idi.

Füzuli öz kəhrəmanının uşakılıq həyatını, məktəb künlərini ne kədər real təsvir edərsə də onu vəhşilər arasına kətirəndə ideallaşdırır, mükəddəsləşdirir. Təbii insan sifətindən çıxarıb ilahiləşdirir. Doğrudur, şair başqa cürə't edəbilməzdi. Edəbilməzdi, ona körə ki,

Füzuli'den evvel şairlerin hamısı Mecnun'un sehrişinliyinden yazmışlardır. Onu bu alëmden ayırmak özü mövzuun en'ënevi seçiyyesinden uzaklaştırmak demek idi. Ancak mesële burasındadır ki, Füzuli Mecnun'un sehrişinliyini ideallaştırır. Halk edebiyatında bu hadisë real çizkilërlë verildiği halda Füzuli'dë mukëddëslük ëlamëtlërinë çevrilir. Orasını këydetmek lazımdır ki, Nizami'dë dë bu cëhët nezërë çarpır.

Bu isë ümumiyyëtlë "Leyli vë Mecnun"ların zëif cëhëtidir. Füzuli'nin këhrëmanı bir sıra keyfiyyëtlërlë malikdir ki, onun müasirlërinde bu cëhëtlër yoğdur. Azadlık arzusu, saf mëhëbbët vëfa vë sëdaqët, fëdakarlık. Lakin Mecnun'un mëhëbbëti dë real mëhëbbëtden çoğ platonik mëhëbbëtdir. O özü në üçün sevdiğini soranlar dërk etmir.

*Kërçi canandan dili-şeyda üçün kam istërëm
Sorsa canan bilmërëm kami dili şeyda nëdir?*

Evvellëri Leylini dërin bir mëhëbbëtlë sevën këhrëman, korluk vë sair bëhanëllërlë öz sëvkilisini körmëyë can atan, kıskanan Mecnun ëserin sonunda belë bir vëziyyëtë këlir ki, canlı Leyli'sini rëddedir, onun hëyali ilë yaşadığını söylëyir. Mesële burasındadır ki, şair özü buna hak verir, bunu mëhëbbëtin këmalë çatması kimi izah edir. Doğrudur, şair onları birlëşdirëbilmëzdi. Bilmëzdi çünkü mövzu elë kurulmuşdu ki këhrëmanlar öz arzularına kërëk çatmadan ölë idilër. Şair onları evlëndirsë idi kuya ëserin kudsiyyeti bozular, këhrëmanın ëzëmeti këdër vë yağud tarihi hëқиқët bozulmuş olardı. Buna körë dë Mecnun ona vüsäl tëklif edën Leyli'yë :

*Ol kün ki, közümdë var idi nur
Közdën özünü kaçırдын ey hur
Hala ki, nëzarën oldu müşkil
Durmak në üçün mënë mukabil?*

deyë cavab verir.

Özünün bütün hëyatı küvvëlërinin itirmiş olduğunu, kençliyini, sıhhëtini itirdiyini söylëyib vüsaldan boyun kaçırır, hëtta şair öz këhrëmanının bu zaman belë sevkilisini kıskandığını, onun hëyalı vë ismëtlü ömür keçirmësini arzuladığını hatirindën çıharmır. Mecnun'un sevkilisine etdiyi müraciët belëdir.

*Dut përdëi ismët içrë aram,
Risvay mënëm, sën ol nikü nam...*

*Kəmharlığın həmin etər bu
Kim, pərdənişin olub həmişə,
Daim kılasan hicab peşə.
Kün kimi çihub müdam seyrə,
Köstərməyəsən camal geyrə.*

Füzuli'nin "Leyli və Məcnun" əsərində nəzər diqqəti cəlbedən ən bitkin surət Leyli'dir. Füzul'inin Leyli'si XVI. əsrdə Azərbaycan qızlarının keçirdiyi faciəli həyatda yaşayan və yaşadığı faciəni hissədən, ona adi qızların bahdığı kimi yox, tam mə'nasiylə yeni bir münasibət həsləyən bir şəxsiyyətdir. Öz kölə həyatını dərkədirib bu köləliyə e'tiraz edən, lakin mübarizə etməkdən aciz olub həyatını, talein əlinə tapşırıb eyni zamanda öz əhdinə, öz məhəbbətinə sadıq olan Leyli Füzuli'nin arzuladığı ideal bir qadındır.

Füzuli yaşadığı dövrdə Azərbaycan şəhərlərində qadınlar son dərəcə faciəli bir həyat keçirirdilər. Şəriət hökmləri və ən'ənələr qadını kölə vəziyyətinə salmışdı. Hüsusən kübar ailələrdə qadın hüquqsuz bir əşya, yalnız kişilərin istirahətini və zövqünü təmin edən bir cariye əyləncəyə çevrilmişdi. Onun məclislərdə danışmağa rey söyləməyə hətta özünün ən adi gündəlik tələblərini belə izhar etməyə hüququ yox idi. Cəmiyyətin ictimai-siyasi işləri yalnız kişilərə məhsus olduğu kimi ailədə də həkim kişi və onun oğlanları idi. Qadın iqtisadi həyatda qətiyyətlə iştirak edə bilməzdi. O nə dövlət işlərində nə şəriət işlərində çalışabilər, nə də sənətkarlıqla məşğul olabilərdi. Onun yeganə vəzifəsi ata evində olduğu müddətçə ev işlərini körmək; paltar yumak, horek hazırlamaq, ev süpürmək, bir de anasına kömək etməkdən ibarət idi. Qızlar çox nadir hallarda molla yanına oğumağa köndərilirdi. Bu kiçik yaşda qur'an oğumağı öyrənmək üçün molla yanına kədən qızların yazı öyrənməyə belə haqları yox idi. Onun yeganə işi qur'an oğumağı öyrənməkdən ibarət idi. Lakin qız 9 yaşına çatan kimi evdə oturmalı və küçəyə çadralı çıxmalı, bütün kişilərdən, hətta özü yaşda oğlan uşaqlarından belə kizlənməli idi.

Qız ərə verildiyi zaman onun rə'yi soruşulmazdı. Onu körmədiyini bilmediyi, tanımadığı bir adama ərə verirdilər. Qızın ihtiyarı atasında idi. O kime istəsə qızını verərdi. Qızın evdə qalması bir bədbəhtlik sayılırdı. Odur ki, qızlar tez zamanda analarından bəzək düzək işlərini öyrənir, kübar ailələrdə cariye-kənz saqlanan ailələrdə qadının

yekanə işi ərinin zövqünü tə'min etmək olduğundan özünə sigal verməyi bacarmaq qadının ən közəl məziyyəti sayılırdı.

Kiçik yaşlı qızlar çox zaman yaşlı qocalara pul ilə satılırdı. Adahlı qızın atasına müəyyən məbləğ miqdarında pul verilir. Eyni zamanda qızı boşayabilməməsi üçün ona ödənilməsi çətin olan bir məbləğ kəbin haqqı kesilirdi.

Odur ki, çox ailələrdə faciə başlanar, qadını boşamaq kişinin ihtiyarında olduğundan sevmədiyi, nifet ettiyi bir adamla yaşamağa məcbur olan qızlar ömürlərini faciə içərisində keçirərlər. Doğrudur, şəhərlərdən uzaq yarım köçəri həyat keçirən Azərbaycan kəndlərində qadına münasibət tamam başqa şəkildə idi. Burada qadın təsərrüfatda işləyir. Mal sağır, halca tohuyur, iplik əyirir və sair işlə məşgul olurdu. Həsusən çəltik ekilən dairələrdə təsərrüfatın bütün ağırlığı qadınların üzərinə düşürdü. Odur ki, qadınlar toyda-bayramda kişilərlə bir məclisdə olur, onlar çadralı yoh, yaşmaqla kəzirlər, yə'ni yad kişilərlə yalnız çənələrini örtüb danışabilərlər və kənd qızları təsərrüfat işlərində körüb bəyəndikləri oğlanları sevib ərə kedirdi. Bə'zi ata ananın rə'yi olmadığı zaman qızın qoşulub qaçmağa haqqı vardı. Belə hadisələr ölümle yoh, barışmaqla qurtarardı. Əkər qız bir başkasına nişanlı deyilsə ortaya kirən ag saqqallar kürəkəni qayınata ilə barışdırar və iş də qurtarıb kedirdi. Lakin nişanlı qızların qaçması yahtut qaçırılması çox zaman böyük bir faciəyə hətta nəsl bə-nəsl kedən qan davasına səbəb olurdu.

Ancaq şəhərlərdə kübar ailələrdə məsələ yuqarıda izah olunduğu vəziyyətdə idi. Qız-qadın iki qat əsarət altında yaşamağa məhkum idi. Bir tərəfdən hakim siniflərin zülmü altında inləyən qadınlar ikinci tərəfdən adət qanunları əsasında ata-ana, zülmü altında yaşayırdılar. Onların nə hüququ var idi, nə də adam cərkəsində sayılmağa haqqı. Bir sözlə qadın insani hüquqlardan tamam məhrum bir varlıq idi.

Füzuli'nin Leylisi də belə hüquqsuz kübar qızlarından biridir. Lakin bu qızın səciyyəsi başqalarından ayrılır. O, dərin bir məhəbbətlə sevən və öz məhəbbətinə sadıq vəfalı bir qızıdır. Bu qızı öz dövrü, mühiti anlamır, anlaya da bilmez. Leyli Keysi nə üçün sevir? Çünki uşaklıqdan bir məktəbdə oğumuşlar. Məcnun hamıdan zəkaldır, közəldir və məhəbbəti dərinlən yaşayan bir kənddir. Bu məhəbbətin hər bir həssas qızın kəlbində uzun müddət qalabiləcək bir sərkuzeşti vardır. O məktəbdə təsadüf ettiyi Keysə hələ uşaq yaşlarından vurulmuşdur. Onunla əvvəlləri açıq, sonra ehtiyatlı surətdə sevişmiş bütün kəlbə, ruhu ilə ona bağlanmışdır. İndi bu məhəbbətin qarşısında

böyük maniələr durur. Leyli bu maniələri ortadan kaldırmaqdan acizdir. Onun eşki dilə dişə düşmüşdür. Anası artık onu məktəbə buraxmır, atası eşitsə böyük müsibət olacaqdır. Bunlar hamısı azdır. Ar-namus məsələsi əsas maniədir. Turalım ki, Leyli öz ata-anasının razılığını almadan Qaysə qoşulub qaçdı, bəs onda biabırçılıq, əsil-nəsəb, ad və san? Leyli'nin namussuz bir qız kimi biabır olması? Bağ Leyli'nin qarşısında duran maniələr bunlardır. Leyli bu maniələri qıra bilmir. Anası ona nəsihət edip deyir:

*Ey şuh nədir bu köftükülər
Kılmaq sənə te'ne eybcülər.
Neçin özünə ziyan edirsən,
Yaşşı adını yaman edirsən.
Neçin sənə tē'nə edən bədku,
Namusuna layıq işmidir bu?*

Doğrudan da XVI. əsr. şəraitində nəyinki XVI. əsr şəraitində, hətta inqilaba qədər Azərbaycanda qızının sevməsi, aşık olması bir namussuzluq hesab olunurdu. Bu məhəbbət üstündə məkər yüzlərlə cavan qızların qanı aħmayıbdır. Aşık olduğu üçün az mı ata qızını, az mı qardaş bacısını, az mı əmi-dayı-əmi oğlu, dayı oğlu öz qohumlarını öldürürdülər.

Leyli hər şeydən keçəbilsə də namustan keçə bilmezdi. Anası ona xətilatırdı ki :

*Oğlan ecəb olmaz olsa aşık
Aşıklıq işi qıza ne layıq?
Ey nuri-közüm yaman olur ar
Namusumuzu itirme zinhar.*

Leyli'nin atası bu məsələyə necə bəhacəğini söyləyirdi :

*Dut kim sənə kıymazam məni-zar,
Məndən ulu bir müdəbbirin var.
Neylərsən ekər atan eşitsə
Kəhr ilə sənə siyasət etsə?*

Leyli'ni inkara, onu öz dərini dotma, anasından belə kizli saħ-lamağa məcbur edən əsas məsələ namus-yaman ad məsələsi idi. Çünki bu mühitdə qız üçün sevmək, aşık olmaq namussuzluq hesab olunurdu. Ana öz nəsihətlərində haqlı idi. Leyli'nin anası bilirdi ki, Leyli'nin aşık olduğu haqqında kedən söhbətlər yayılsa camaat onlara

namussuz ailə kimi bahacaqlar. Onların həc kimin yanında danışmağa, fəhr etməyə, lovgalanmağa dilləri olmayacaq, ona deyəcəklər ki, “Ket öz kızının dərini çək!”. Onu barmaqla kösterib küləcəklər, “Keysə aşık olan kızın anasıdır” deyəcəklər. Belkə də küçədə uşaqlar onları bıabır edən mahnılar oğuyacaqlar. Leyli'nin atası eşitsə, onda məsələ tamam başqa rənk alacaq, kız şiddətli cəza alacaq, anası da kızın ucundan közdən düşəcəkdir. Bunların nəticəsində kız ucuz olacaq. Lakin Leyli sevir. O, ilk məhəbbətini unudabilmir və unuda da bilməz. Bunun səbəbi nədir? Məker az mı kızlar olubdur ki, sevdiyi hətta dəlicəsinə sevdiyi uğrunda kecələr sübhə kimi köz yaşları ağıtdığı oğlanları başkasına adanmış künü yadlarından çıxarıblar. Onların barmağına nişan üzüyü təhələn kecənin şənliyi kızın kəlbində olan məhəbbətin bütün izlərini yuyub aparıb, hələ indi kedəcəyi adamın varlı dövlətli olduğunu bilən və hənəmlik edəcəyini düşünen kızlar ilk yoxsul sevililərinə kismət olmadıkları üçün sevinməmişlər mi?

Beli belələri də çox olmuşdur. Bu hər şeydən əvvəl inqilabdan əvvəl feodal-partrialhal münasibətlər ölkəsi olan Azərbaycan'da kızlarımızın aldığı tərbiyənin nəticəsi idi.

Ancak Leyli müstəsna bir hilkətdir. O sevməyə bilməz. Çünki o bütün kəlbə ilə bağladığı bir məhəbbətin iztirablarını uzun müddət yalnız çəkmişdir. O həc kəsə dərini açmamışdır. İnsan kəlbində hüsüsən həyalpərvər kızların ürəyində olan kizli sirlər açılmadığı müddətlərdə daha da möhkəmlənir. O, eyni zamanda karşısında daha hərərlə sevən bir aşık körür, özünün iztirabları karşısında onun fədakarlıklarını hiss ettikçə məhəbbəti daha şiddət lənir və kənç kızı bütün ömrü boyu kədərləndirir :

*Nə bir fərəhi nə bir nişati,
Nə kimsə ilə bir ihtilatı.
kızlar kaşa versə vəsmədən rənk
Can küzgüsünə salırdı ol jənk...
Nə iynədə, nə ipəkdə meyli
Müjkanə təkərdi eşk seyli*

Leyli öz yoldaşlarından bilə fərqlənir. O yalnız mə'nəvi aləmi ilə yaşayır, dərin bir məhəbbət onu künü kündən əridir. Bu işə onun düşüncə e'tibarilə yoldaşlarından fərqləndirir. Öz kismətlərinə razı olub ata-analarının verəcəkləri adamlarla həyat keçirmək üçün hazırlaşan, bəzək-düzək öyrənib, öz kəlb alimlərini tamam yaddan çıxaran kız-

lardan fêrkli olarak Leyli düşünür. Leyli hêmişê özünü Mecnun ile mükayisê edêndê hükuksuzluğunu hicab, namus, ar êsiri olduğunu, ihtiyarsızlığını hatırladır. O Mecnun'u fêal körmek istêyir. Çünkü Mecnun'un karşısında Leyli önünde duran maniêler yoğdur. O hoşbêhtdir, çünkü kişidir.

*Mên dut ki, mükëyyêdi-hêsarêm,
Mêhbusi-hicab-ı nênkü arêm.
Kêr şêm'e açılrsa şêrhi-razım,
Sayêmdên olur min e'tirazım.
Ker sayêmê söylêsêm kêmi-dil
Şêm'in hêsêdi kêlir mükabil.
Nê yazmağa namê ihtiyarım,
Nê etmêyê êrz razdarım,
Gönçê kimiyêm mênî-pêrişan,
Ağzım dadlı, içim dolu kan.*

Hêsarlêrdê hicab, namus, ar mêhbusu olan kadınlar hêkikêtên ürek sözlêrini şêm'e söylêdiklêri zaman öz kölkêlêrindên qorhmalı idiler. Onların nê dêrdlêrini yazmağa ihtiyarları, nê dê sirrlêrini söylêmek için sirdaşları yoğ idi. Odur ki, zahirdê hoşbêht körünên bu bêdbêhtlêr hêyatdan mêhrum olan bu yazık-zavallı mêhluğun ên bêdbêhti Leyli kimi öz hükuksuzluğunu başa düşênlêri idi. Öz kölêliklêrini hissedênlêri, buna e'tiraz edêbilmêyib dêrdlêrini üreklêrindê sahlayanları idi. Leyli êrê verildikdên sonra Mecnun'a yazdığı mêktubda öz hükuksuzluğunu, kölê vëziyyêtinini belê têsvir edir :

*Mên köhêrêm, özkêlêr hiridar
Mêndê deyil ihtiyari-bazar.
Dövrân ki, mênî mêzadê saldı,
Bilmên kim idi satan, kim aldı?
Olsaydı mênim bir ihtiyarım
Olmaz idi sêndên özkê yarım!*

Bu sêtirlerdê hükuq istêyên öz kul vëziyyêtinini dêrk edib iztirab çekên bir kızın e'tirazları eşidilir. O, özünün kul vëziyyêtinê, yenê dê sevkilisinê çata bilmek ümidi ile dözür :

*Candan kêmin içrê naümidêm,
Şêmsiri-çêfa ile şêhidêm,
Kantı kêfênimdir al pêrdê.*

*Men kordayam ki, sanma yerdə . . .
Säbr et neçə kün ola ki, kərdun
Bu künləri eyləyə dikərkun.*

Həyatı köz yaşları içərisində keçən, ər evini məzar kimi əzəpli sayan Leyli yenə də vüsal ümidilə yaşayır. Onu öz sevkilisinin tə'nəsi daha artıq kədərləndirir.

*Əkər dutsam kənim eldən nəhan səbrü kərarım yoğ
Vəkər şərhi-kəmi pünhanım etsəm yəmküsarım yoğ
Əsir-i bəndü zinədanəm, əlimdə ihtiyarım yoğ
Bu yetməzmi ki, bir derd artırırsan dərdimə sən həm*

Leyli sevkilisinin heç olmasa onunla uzaqdan körüşəbilmesi üçün öz tərəflərinə kəlməsini arzu edir. Bu ümumiyyətlə öz arzularına çatabilməyən nakam insanlar üçün heç olmazsa bir təsəllidir. Leyli özünün əlində ihtiyar olsa nə edəcəyini belə müəyyənləşdirir :

*Kər səndə olan fəragəti-dil
Bir dəm mənə olsa idi hasil,
Keysuyi müsəlsəli-kərəhkir,
Boynumda kər olmayaydı zəncir,
Ver bağlamayaydı bəndü halhal,
Keyd ilə ayağımı məhü sal,
Eybilə çekilməsəydi adım,
Vallah bu idi həmin muradım
Kim, sayə misal səndən ey nur,
Olduqca vücudum olmayım dur.
Amma nə deyim, əsiri-keydəm,
Boynu və ayağı bağlı seyrəm.*

O ömrü boyu ihtiyarsızlığından, hüquqsuzluğundan şikayət edir və hətta dəvəyə hitab edəndə özünü onunla bir hüquqlu sayır :

*Mən kimi yoğ əldə ihtiyarın
Bir özkə əlindedir məharın.*

Bütün bunlar XVI. əsr. şəraitində hətta inqilaba qədər Azərbaycan qızlarının ən ağır dərdi idi. Füzuli hər bir Azərbaycanlı qızının çəkdiyi bu ağır müsibətləri Leyli ətrafında toplamış, lakin Leyli'ni bütün müasirlərindən fərqləndirərək bu dərdləri hissedib, kölə vəziyyətini dərk edən bir yeni insan kimi qələmə almışdır. Şair öz kəhrə-

manının ağır dərdlərini köstərmək üçün onu Yahın Şərkdə aşık kimi tanınan pərvanə, ay, bulut və səba ilə qarşılaşdırmışdır. Leyli'nin şəm', pərvanə, ay və saire ilə söhbəti poemanın ən yaxşı yerləridir. Kənc qız aşikliyi haqqında minlərcə əfsanələr eşittiyi şəm'in yanmasını körür. Özünün ayrılıq odunda eləcə yandığını dərk edir. Lakin şəm'i özündən hoşbəht hesab sayır:

*Mən həm sənə bənzərəm vəfadə,
Bəlkə neçə mərtəbə ziyadə.
Sən keçə həmin yanırsan ey zar,
Mən kecevü kündüzəm kiriftar.
Hoşdur sənə sirrini təküb yaş,
Məclislər içində eyləmək faş.
Könlün çün deyil vəfadə kaim,
Könüldəkdir dilində daim.
Mən sabiti ərseyi bəlayəm,
Ney kimi həzaneyi-həvayəm,
Olmam olar olmaz ilə dəmsaz,
Başım kesilərsə şöyləməm raz.*

Demək Leyli'nin dərdi daha ağır və ızdırabları daha çoxdur. Leyli pərvanədə böyük fədakarlıq körür. Çünki pərvanə öz sevkilisini bir dəfə körmək üçün iki dünyanı fəda edir, lakin yenə də Leyli kədər dərddli deyildir. Leyli bunu belə izah edir :

*Bir körməyə yarı can verirsən,
Bir zövke iki cahan verirsən
Sən seyrdəsən həmişə sərməst,
Mən damu bəlavü dərdə pabəst.
Dünlər sənə dust həmnişindir,
Hicran mənə müttəsil kərindir.
Dişvar kəmin kılırsan asan,
Bir şö'leyə sən nisar edib can.*

Yə'ni pərvanə heç olmasa istədiyi yerə kedəbilir. O, sevkilisini hər keçə körür. Leyli isə dutsağdır və həmişə hicran çəkir. Pərvanə bir dəfəlik canını qurban verib qurtarır, lakin Leyli kündə on dəfə ölür dirilir. Həmişə dərd çəkir və bu dərd çəkməyindən də incinir. Bütün bunlar təkçə Leyli'nin deyil, bəlkə bütün qadınların həsrətləri közündə qalan sevkililərin nəsibi idi. Füzuli bu müqayisə və qarşılaşmalarla

kadınlığın d6erdi n6 k6der b6y6k v6 d6z6lm6z olduėunu aydınlařdırır. Onun k6hr6manı b6t6n bunları d6rk ettiyi 66n faci6li h6yat ke6irir. 6k6r o da bařkaları kimi talein karřıya 6ıhardıklarına razı olsaydı, sevm6s6ydi, d6ř6nm6s6ydi, b6lk6 d6 hořb6ht olardı. İbn Salam kimi k6z6l, varlı, d6vl6tli, adlı, sanlı bir oėlanın evinde 6z ata-anası evindeki kimi fravan yařar v6 bu h6yatından narazı kalmazdı.

F6zuli'nin Leyli'si Nizami'nin Leyli'sinden daha m6zlum v6 kapa-
lıdır. Nizami 6s6rind6 Leyli İbn Salamdan m6s6l6ni kizl6mir. N6in
ki kizl6tmir, b6lk6 M6cnun'u sevdiyini v6 ađıra k6der ona sadık kala-
caėını a6ık s6yl6yir. İbn Salam ona yađın k6lend6 el6 bir sill6 vurur
ki, oėlan tir6ekib uzanır.

Ancak İbn Salam 6z6 d6 h6db6htdir, o da Leyli'nin k6z6llyin6
ařıkdır. H66 olmazsa uzaėdan uzaėa onu k6rm6kl6 t6s6lli tapır.
Lakin eri 6l6n6 k6der ona h6yan6t etmir. H6tta sevkilisini 6aėırttır-
dıėı zaman onunla 6zb66z dayanmır. Uzaėda oturub yalnız g6z6l-
l6rini dinl6yir, t6s6lli tapır.

Lakin F6zuli'nin Leyli'si bel6 deyildir. O İbn Salama sille vu-
racaė v6ziyy6td6 deyildir. O, 6z6n6 onun kabaėında 6sir kimi hissedir,
odur ki, yaahasını kurtarmaė 66n hiyl6y6 el atır. O, M6cnun'u sev-
diyinden h66 kim6 danıřmır, h6tta yađın yoldařları da, anası da bu
sirri bilmir. Hamı M6cnun'un onu sevdiyini v6 kızın buna k6re k6der-
l6ndiyini kuman edir. Onu h66 r6'yi soruřulmadan İbn Salama 6r6
ver6nd6 d6 6z d6rdini aydın dem6y6 c6r'6t etmir. M6řřat6l6r ona
k6lin b6z6yi verdik66, o aėlayır. Lakin hamı bunu ata anadan ayrıl-
maė d6rdi kimi d6ř6n6r, ona t6s6lli verirler :

*D6rl6rdi ki, haėdır ey s6m6nbu
Tutmuřdun atan anan il6 hu,
Hala ki, bulardan ayrılırsan
G6rb6t sit6m olduėun bilirs6n.
6fganına h66 m6'ne yohdur,
S6n kimi yanan f6rag6 6ohdur.
Kız daim ata evind6 kalmaz*

Leyli bunları t6sdik6 etmek m6cburiyy6tindedir. 66nki el t6'nesi,
h6ya, ism6t m6s6l6si onun kabaėını k6sirdi :

*Leyli bu s6z6 kılırdı ikrar,
Dem6zdi bir 6zk6 m6hn6tim var.
K6rm6zdi onu 6z6ne layik*

*Kim, tē'nē edē ona hēlayık.
Kız hēr necē olsa yarē talib,
Ėlbēttē kērek hēyası galip.*

Leyli İbn Salama kēlin kēldikdēn sonra onu aldadır, öz ēsirliyini e'tiraf etsē dē ondan uzak yařamađa művēffeķ olur :

*Mēn kim demēzēm gēni, fēkirēm
Mihman deyilēm sēnē, ēsirēm
Zűlm eylēmēk etmē mēn ēsirē
İzhari-tērēhhűm et fēkirē*

deyē öz acizliyini kōstērib onu uydurduđu bir yalan ilē özűndēn uzaklařdırır.

Kız hēlē uřaķlıđından onu bir cin sevdiyini vē indi dē karřısında durub ēkēr vēfasız ıřsa onu ēri ilē bōrabēr űldűrēcēyini sōylēyir:

*Karřımda hēm ol pēri durubdur,
Geyrēt kılıcına ēl vurubdur.
Tērk et ki, bu vēsl bimi-candır,
Hēm űzűnē, hēm mēnē ziyandır.*

İbn Salam Leyli'nin uydurduđu bu ēfsanēyē inanır vē bűtűn űmrűnű ona ēlā etmēyē sērf edir.

*O sadēzēmir ona inandı,
Cinni hēbērin sāhikh sandı.
Vēhm etdi ki, ola yara vasil,
Noksan ola canű cahē hasil.
Cananē yolunda űmrű cahı,
Ol nakışin oldu sēdd-i rahi.*

Fűzuli burada ođ mēharētle kōstērir ki, canan yolunda can ēsirkēmēyēnlēr ona çata bilērlēr. Lakin canını, malını dűřűnēnlēr cűr'ētsiz olar vē űz mēķsēdlērinē çata bilmēzlēr. İbn Salam da canını, malını canandan artıķ sevdiyi űűn Leyli'yē sahib olabilmir, uzakdan bađa bađa çalır.

Leyli'nin akıbeti ođ faciēli olur. İbn Salamın űlűműndēn sonra o, Mēcnun'u kōrűr, dēvē karvandan azıb Leyli'ni Mēcnun olan diyara kētirir, Mēcnun artıķ bűtűn hēyati kűvvēlēri itirmiřtir. İndi o, Leyli'nin vűsali eřki ilē deyil, hēyali ile tēsēlli tapır. O hēтта canlı Leyli'ni bilē tanımır.

*Çün mëndë yoh ehtimali idrak
Sën söylë özün ki, kimsin ey pak? deyir.*

Lakin Leyli vüsal ümidilë yaşayır, o sevkilisinin onu körën kimi boynuna sarılacađını düşünür, sevkilisinë özünü nişan verdikdën sonra belë onun laķeydliyinë tēeccubı edir. Bunu bir tēķir vë eyb sayır:

*Ey kül bu mēnē deyilmidir nēnk
Kim, olmayasan mēnimlë hēmrēnk
Mēn ērz edim afitabı-rühsar,
Sën kılmayasan hērarēt izhar?*

Mecnun'un onu rēdd etmēsi, hēlë dē vüsal ümidi ilē yaşayan vë bütün hēyatını bu ümidlë keçirmiş kıza ölümdën artıķ tē'sir edir. O özünü bu hēyatda artıķ sayır, Mecnun üçün qoruyub sađladıđı közelliyn artıķ hēç bir mē'nası qalmadıđını hiss edir :

*Mēn bēslēdiyim bu zülfü hali,
Çeşmi siyēhü izari ali,
Öz canım üçün deyil şēbü-ruz
Nezrü-nēzrindir ey dilēfruz.
Yohdur çü nēzarē meylim sēndē,
Neylēr bu cēmali-hub mēndē*

Füzuli'nin ēsērindē dövrün adēt ēn'ēnelēri hüsüsēn mēktēb, toy, yas, muharibē qanunları çođ real bir şēkildē verilmişdir. O atanın evlad arzusu ilē yaşamasını, uşaqın dođulması ilē ailēdē emelē kēlēn şadlıđı, yekanē evladını dayēlēr tērēfindēn tērbiyē edilmēsini elē aydın ve közēl tēsvir edir ki, burada real hēyatdan uzak hēç bir şey olmadıđını ođucu körür. Lakin bizdēn o, öz kēhrēmanını hēlë uşaq iken közēl bir kēlin qucađında aram tutmasını köstērmēklē verdiyi real sēhnēlērē bir romantik macēra ēlavē edir ki, bu da uşaqın aşık olacađını köstērēn bir ēlamēt olur.

O mēktēb sēhnēsini elē tēsvir edir ki, köhnē mollağanalar ođucunun közü qabađında canlanır :

*Bir sēf kıız oturdu, bir sēf ođlan
Cēm oldu behişte huru gilman
Ētfal kılанда dövrē bünyad,
Cümlē belē eylēyēndē fēryad,
Ol yarına ērzihal edērdi,
Özkē dövrünü hēyal edērdi.*

Mecnun öz sevkilisilə danışa bilmək üçün kördüyü tədbirləri də maraqlıdır və realdır. O, dərslərini bilmədiyini bəhanə edir, kah kəsdən yazını yanlış yazır, bə'zən kitablarını kizlədib küçədə dayanır. Ondən həcber almaq bəhanəsilə onu danışdırır.

*Ta olmaya raz aşikara
Dövrən ilə kıldılar müdara.
Bir növ bəhanə ilə her dēm,
Könlünü kıldadı Qeys hurrēm
Kəsdən unudurdu dərslər ol zar
Leyli'ye deyirdi ey vefədar!*

Şair ananın nəsihətini, Leyli'nin inkarı səhnəsini, Mecnun'un öz sevkilisini körmək üçün əsir və kortuq bəhanəsilə Leyli evinə kəlməsini, elçilik səhnəsini, Nofəl ilə körüşü və s. hissələri çox real bir şəkildə işləmişdir. Bu parçalarda elə bir yer yohdur ki, oğucu belə olabilməzdi deyəbilsin. Lakin elə səhnələr də vardır ki, onlar haqqında ayrıca danışmaq lazımdır.

Füzuli "Leyli ve Mecnun" poemasında nöqsanlı cəhətlər də vardır ki, əsərin təhlilində bunların üstündən keçmək olmaz. Bu nöqsan hər şeydən əvvəl şairin əsas kəhrəmanını, Mecnun'u geyri təbii vəziyyətlərə səlmasıdır. O, Leyli'ni ne kədər real bir planda işləmişdirsə Mecnun'u səhralara kətirdikdən sonra bir o kədər geyri təbii şəkildə vermişdir. Bu cəhət şairin öz kəhrəmanını küdsiləşdirmək cəhdindən irəli kəlir. Füzuli öz dövrünün oğlu olaraq qaldığı zaman belə də etməli idi. Şair öz dövründən çox irəliyə kedib, mühitində olan haqsızlıqlara tənqidi nəzərlə bahmağa başlayanda evəzsiz bir sənətkar olur. Lakin bu fikirlərinə bəraət qazandırmaq istədiyi zaman əsrinin səviyyəsinə enir, həri-kül'adəliklərə inanan müasirlərinin dililə danışır və beləliklə kəhrəmanını mükəddəs dona keydirir.

Körünür ki, şair özü də, din hədəmlərinə bu kədər açıq közlə bahıb onları tənqid edən Füzuli özü də bir sıra dini mövhumu şeylərə inanmış. Onun Mecnun yanında olan heyvanların heyvan cildinə kirmiş mələklər olduğunu iddia etməsi, Mecnun ətrafında yaşayan yırtıcılarla ceyranların birbirlərilə mehribanlığını təsvir edən sətirləri poemanın romantik yerləridir. Yağud kəhrəmanlarını arzu etdikləri zaman ölmələri də onları küdsiləşdirmək təşəbbüsündən irəli kəlir ki, bu cəhət əsərin zəif cəhəti, ümumiyyətlə Füzuli'nin zəif cəhətidir.

Füzuli'nin "Leyli ve Mecnun" eserinde bir sıra iştirakçılar vardır ki, şair esl hadisenin inkişafında hëmin iştirakçılardan geniş istifadë edir, mësëlën: Mecnun'un atası, anası, Leyli'nin atası, anası İbn Salam, Nofel, Zeyd.

Ësërdë iki feodal këbilë reisinin ailë vë evladı münasibëtindën danışılır. Lakin bu münasibët mühtëlifdir. Mecnun'un atası öz yekanë oğlunu dërin bir mëhëbbëtlë sevën, onun bütün faciëli hëyatına ürëkdën acıyan bir atadır. Lakin o, Mecnun'un esl dërdini duyabilmir. O, öz oğlunu hërarëtlë sevdiyi Leyli'den ayırmaq üçün mühtëlif çarë-lërë ël atır, ziyarëtkahlara kedir, kızını Mecnun'a pislëyir.

O, oğlunu arzusuna yetirmëk üçün Leyli'nin ailësinë elçi kedir, lakin rëdd cavabı aldıkdan sonra oğlunu bu mëhëbbëtdën uzaklaşdırmağa çalışır.

Füzuli Mecnun'un atasının faciësinini dërin bir këdërlë verir. O köstërir ki, ata oğul arzuladığı zaman özünün mal-dövlëtinë sahib olabilëcek bir këbile reisi böyütmëk fikrindë idi. Lakin Mecnun öz atasının arzularını dođrultmur; ata bundan dërdë düşüp ölür.

Mecnun'un anası isë öz oğlunun faciësinini dërindën hissëtsë dë, o da bu dërdi başa düşëbilmir. Oğlunu meydanlarda këhrëmanlık köstërmëyë, ad-san kazanmağa çağırın ana mëhëbbët mësëlësinë öz müasirlëri kimi baharak, Leyli olmasın, başka kız olsun deyë karşılıklı mëhëbbët ësasında ailë kurmaq arzusuna karşılı çıkır. Ona elë këlir ki, evlënmëdë, ailë vë mëişëtdë mëhëbbëtin heç bir ëhëmmiyyëti yođdur.

Leyli'nin atası Mecnun'un atasından da mühafizëkardır, dövrün adët-ën'ënëlërinë bađlı, azad mëhëbbëtë düşmën olan bir atadır. O öz kızının fikri vë istëyi ilë maraqlanmır, adët-ën'ënëlëre sadik olmağı mükëddës hëساب edir, vahtı keçmiş adëtlërdën kënara çıhmağı bı-bırcılığ sayır; mëhz buna körë dë Mecnun'un atasını rëddedir. Mecnun'un atası özünün dë onun kimi këbile reisi, var dövlët sahibi olduđunu dedikdë bu kôhumluğa manë olacak içtimai bir sëbëb olmadıđını köstërdikdë Leyli'nin atası cevap verir ki:

*Görbün bilirëm mënë şëréfdir,
Ama hëlëfin ëcëb hëlëfdir.
Mecnun deyë të'n edir hëlayik,
Mecnun'a mënim kızım në layik?*

Belëliklë Leylinin atası sözbaz adamların çürük söhbëtlërinë, geybëtlërinë fikir verip, hëm öz kızını, hëm dë Mëcnun'u bëdbëht edir. O öz kızını İbn Salama verdiyi zaman kızın rë'yini soruşmur.

Leyli'nin anası isë XVI. ësrin avam, ëri Allah hesab edën, azad mëhëbbëtë namussuzluk kimi bağan bir kadındır. O, kızların oğuması, savadlanması äleyhindëdir. Ona köre kız ancak ev işlëri ilë mëşgul olmalı, muncuq düzmëli, tikmë-naşış tikmëli, bir dë öz yoldaşları ilë külüb oynamakla vahtını keçirmëlidir.

Ësërdë köstërilën İbn Salam öz müasirlërinë fërklënir. O Leyli'ni bir dëfä körmëklë aşık olur, kızın rë'yini bilmëdën elçi köndërib var-dövlët kücünë onu almaq istëyir. Alacağı kızın ona mëhëbbëti olup olmaması onu hëç dë maraqlandırmır. Şair eyni zamanda İbn Salamı var-dövlët ësiri kimi köstërir, O, Leyli'nin këlben sevib almadığı üçün, onun uğrunda fëdakarlık köstërmëkdën dë acizdir.

Füzuli karşılıklı mëhëbbëtë rëgbët köstëren Nofël surëtini dë yahşi işlëmişdir. O, orta ësr cënkavërlërinë hatırladan bir ikiddir. Mëcnun'u körüb ona këlbi yanan Nofël nëticëdë këhrëmana kömëk etmëdën işi yarımçıq koyur. Mëhz buna köre dë Mëcnun onu vë'dësinë ëmël etmëmëkdë töhmëtlëndirir.

*Key bihudë kövlünü kërarin
Ëhdindë bumudur e'tibarin?
Sayën uludur, vëli në hasil
Kim feyz dëmindë oldu zail*

Ësërdë esas këhrëmanların dërdini dërindën başa düşën, onlara kömëk ëlini uzadan yekanë şëhsiyyët Zeyd'dir. Zeyd özü mëhëbbëtin në olduğunu öz hëyatında hissedib, şë'ri, sënëti közël başa düşdüyü üçündür ki, Mëcnun vë Leyli'yë kömëk etmëk istëyir. Füzuli Zeyd surëtini yaratmakla Mëcnun kimi mütërëkki adamların tëk olmadığını, onlara rëgbët bësleyënlerin dë mövcud olduğunu köstërir.

Füzuli'nin "Leyli vë Mëcnun" ësërinë Leyli ilë Mëcnun arasında olan sëmimi mëhëbbëtë yalnız sadë adamlar hörmët vë iltiram köstëriirlër. Şair ata anaların düşmën olduğunu, anlamaz, nadan adamların elë saldığı Mëcnun'un halk tërëfindën mëhëbbëtlë karşılığını keyd edir. O köstërir ki, düşmënlëri Mëcnunu öldürmëk istëdikdë halk tez onun atasını hëbërdar edir. Mëcnuna havadar olan feodal ë'yanları deyil, Zeyd kimi Halk nümayëndëleridir.

Şairin kəhrəmanı h lk kütlələrinin daha  o  himayə etdiklərini k st rm si müsbət bir cəhətdir. Bu, əsl m h bb tin keni  h lk kütlələri i erisində mövcud olduğuna işarədir. Lakin Füzuli m h bb ti m k dd sl şdiridiyi zaman məsələni simbolik bir  ekild  h lled r k, heyvanlar aləminin bu m h bb t  daha sədaqətli oldu larını aydınla dır.

Füzuli k z l təbiət təsvirləri, lirik ric' tl rl  b rab r  z əsərində hadisələrə v  i tirak ların pisiholokiyasına uyğun g z ll r d  vermişdir. Bu g z ll r poemanın k z llyini bir  at daha arttırır, onu h lk dastanlarına ya ınla dır.

H lk dastanlarında olan  o malar h min dastanların ayrılmaz bir hissəsidir.  k r bunlar  ıharılsa, dastanın mezmununda bir kırıklı  əmələ k lir; amma Füzuli'de bel  deyildir. Füzuli  vv l hadisəni t svir edir, sonra isə m  yy n   sin dilindən bu hadisəyə uyğun bir gözəl s yl yir ki, bu da fikri tamamlayır v  t 'siri daha da   vv tl ndirir.

M ht lif hadisələrlə  la  dar olaraq verilən g z ll r hadis  il , əsas məsələ ile üzvi surətdə bağlıdır.

“Leyli və M cnun” poemasının  urulu u klassik poemanın  n  o  inkişaf etmiş  eklindədir. Əsər, nəsr il  yazılmış kisa bir m k ddim  il  ba lanır. Bundan sonra m ht lif rübai v  m sn vil r, o vahtın  d bi  n  n l rin   sasen yazılmış  sid l r k lir. Şair  z dövründə sənətin  iym td n düşməsindən b hsedir,  z nd n  vv l k l n böyük şairlərin m v ff kiyy tl rini sayır. Bütün bunlar əsərə bir m k ddim  kimi verilmişdir. Əsl hadis  M cnun'un do ulması il  ba lar. Mövzu nağıl üsulu ilə inkişaf etdirilir.

Füzuli h lk ədəbiyyatından səmərəli, bacarıklı surətdə istifad  edir. Poemanın dili sad , z nkin v  h kiman  sözlərlə dolu olan y ks k bədii bir dildir.

Bu  s r Az rbaycan h lk ədəbiyyatına da keçmişdir. Aşıqlar bu poemanın t 'siri altında “Leyli və M cnun” adlı dastanı yaratmışlar.

Füzuli'nin “Leyli və M cnun” əsəri h l  XIX əsrin sonlarına Rus v  Erməni dillərinə tərcümə edilmişdir.